

Абдурашад А.

ISSN 0134—6245

**Iqtisodiyotni
modellashtirish va
axborotlashtirish
masalalari**

**Вопросы
моделирования и
информатизации
ЭКОНОМИКИ**

20

Toshkent

**К.А. Мамажонов, Н.А. Абдугафарова,
Д.М. Расулов, Ш.А. Норкулов**

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИГА СОЛИҚ ТУШУМИНИ БАВОРАТ ҚИЛИШ

Бозор иктисодиётига ўтиш муносабати билан давлат бюджетини шаклланиши кўпроқ солиқлар тушумига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам солиқ турлари билан бюджет таркиби орасида муайян алоқадорлик мавжуд бўлиб, бирининг ўзгариши албатта иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Масалан, давлат бюджети таркиби бошқа бир қатор омиллар - фойда, даромад, қўшимча қиймат, акциз, ер, мулк ва бошқа солиқлар ва уларни ставкаларига боғлиқдир. Агар бу омиллардан бири ўзгарса, бунинг натижасида давлат бюджетига тушадиган тушумлар миқдори ҳам ўзгаради. Бу эса ўз навбатида давлат хизматчиларчининг маошлари, нафақалар, давлат ва миллий дастурларини ва бошқаларни молиялаштиришининг ўзгаришига сабаб бўлади. Худди шунинг учун ҳам давлат бюджети ва унга тушадиган солиқ тушумларини ўрганишда омиллар ўртасидаги боғланишини аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, 2000 йилда солиқ сиёсатида сезиларли ўзгартиришлар киритилди [1]:

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизимини такомиллаштириш ҳақида” ги қарорига мувофиқ, 2000 йил 1 январидан бошлаб жисмоний шахслар учун энг юқори даромад солиғи 45% дан 40%гача камайтирилди. 2001 йил 1 январдан эса 36% қилиб белгиланди.
- 1999 йил 31 декабридан фойда солиғи 33%дан 31%гача қисқартирилди (1998 йилда фойда солиғи 35%ни ташкил этган эди).
- Яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар учун белгиланган солиқ ставкаси оширилди. Солиқ ставкаси фаолият тури ва маҳаллий шароитларини ҳисобга олган ҳолда маҳаллий ҳокимият органлари томонидан 2 дан 30 гача бўлган минимал иш ҳақи миқдорига белгиланади.
- Қўшимча қиймат солиғи (КҚС) 20% даражасида сақланиб қолинди. Ижтимоий жиҳатдан муҳим бўлган маҳсулотларга киритилган 15%ли имтиёзли қўшимча қиймат солиғи бекор қилинди.
- Ресурслардан фойдаланиш солиқ ставкаси оширилди. Бундан мақсад, табиий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлаш ва ресурс тўловларининг бюджетдаги ролини ошириш эди. Бунда сувдан фойдаланганлик учун солиқ ставкалари икки баробар ошди, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун ер солиғи ставкалари 20% га ошди. Табиатни муҳофаза қилиш ва чиқиндиларни республика ҳудудида жойлаштириш чораларини амалга ошириш мақсадида атроф-муҳитга заҳарловчи моддаларни чиқарганлик учун тўловлар киритилди.
- Меъёрдан ортиқча тайёр маҳсулотлар қолдиғи учун олинадиган солиқ 2% даражасида белгиланди. Айни шу пайтда, миқдори руҳсат берилгандан кўпроқ бўлган саноат молларини захиралари учун тўловлар бекор қилинди.
- Маҳаллий солиқ ставкалари (масалан, транспорт воситаларини

кайта сотиш солиқ ставкаси, автомобиллар тўхташ жойи учун тўловлар, савдо фаолиятини олиб бориш лицензияларига бўлган солиқ ставкалари) оширилди. Бундан мақсад, маҳаллий бюджетларнинг тушум базасини мустаҳкамлашдир.

• Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат Дастурини ва кадрлар тайёрлаш Миллий Дастурини амалга ошириш жараёнида соғлиқни сақлаш ташкилотларини ва таълим тизими ташкилотларининг пуллик хизмат кўрсатишдан олган даромадлари 2 йилгача солиқлардан озод қилинади.

Давлат бюджетига таъсир этувчи омилларнинг кўплиги, унга тушадиган тушумларнинг қайси бири қай даражада таъсир этишини аниқлашни мураккаблаштиради. Шунинг учун статистик усуллардан фойдаланиб, омиллар орасидаги кўпомилли корреляцион боғлиқликни аниқлаш бу муаммони ҳал этишга ёрдам беради.

Кўпомилли корреляцион таҳлил ёрдамида асосан икки турдаги масала ҳал қилинади: омиллар ўртасидаги боғланишни инфодаловчи регрессия тенграмасини аниқлаш ва уни маълум даражада ишончлилик даражаси билан баҳолаш; боғланиш зичлигини аниқлаш, омиллар (x_i) ва натижавий белги (y) орасидаги муносабатларини таҳлил қилиш ва уларни келажакда қандай ўзгаришини прогноз қилиш.

Давлат бюджетига солиқлар тушумини 1992-1999 йиллардаги динамикаси (фонсларда) 1-жадвалда келтирилган.

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатдики, кузатилаётган даврда Давлат бюджетни таркибида корхоналардан олинadиган фойда солиғи улуши камайиб бормокда: 1993 йилда 28 фоизни ташкил қилган бўлса, 1999 йилда 15,2 фоизга тушиб қолган. Аксинча, жимоний шахслардан олинadиган даромад солиғи улуши (солиқ ставкасини камайганига қарамадан) ошиб бормокда: 1992 йилда 8,9%, 1999 йилда 14,1%. Бу кузатилаётган даврда аҳолини даромади ортиб бораётганидан далолат

беради. Кўшимча киймат ва акциз солиқлари динамикаси нобарқарор бўлиб, Давлат солиқ сиёсатига кўпроқ боғлиқдир. Ер ва мулк солиғи ва бошқа солиқларни улушлари ҳам кузатилаётган даврда ортиб борган.

1-жадвал

Солиқлар		Йиллар							
номи	Бел-гиси	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Фойда солиғи	x_1	21	28	28,5	30,9	25,7	23,7	18,9	15,2
Даромад солиғи	x_2	8,9	10,1	10,3	10,3	10,3	12,4	12,8	14,1
ККС	x_3	32,6	32,5	22,2	20,5	17,6	24,2	30,0	24,8
Акциз солиғи	x_4	32,8	21,0	32,8	28,6	20,0	14,0	19,0	27,7
Ер ва мулк солиғи	x_5	0,3	0,7	1,63	5,0	18,9	18,1	11,9	10,9
Бошқа солиқлар	x_6	4,4	5,7	4,6	4,7	7,5	7,6	7,4	7,3
Жами	Y_1	100	100	100	100	100	100	100	100

Шахсий ЭХМда "Макро" дастури билан 1-жадвалдаги маълумотлар асосида қуйидаги кўпомилли регрессия тенгламаларини ишлаб чиқдик:

а) тўғри чизикли боғланиш бўйича

$$y = -235,1 + 1,439x_1 - 0,207x_2 + 2,713x_3 - 1,416x_4 + 4,724x_5 + 12,41x_6$$

$$R = 0,435; F = -0,32; E(\%) = 260,0;$$

б) логарифмик боғланиш бўйича

$$y = 465,3 - 472,9 \times \ln(x_1) + 294,3 \times \ln(x_2) + 75,15 \times \ln(x_3) +$$

$$+ 56,73 \times \ln(x_4) + 10,29 \times \ln(x_5) + 68,67 \times \ln(x_6);$$

$$R=0,996; F=23,48; E(\%)=580,54;$$

в) гиперболик боғланиш бўйича

$$y = 345,2 + 10730/x_1 - 6447/x_2 - 12580/x_3 + 1501/x_4 - 81,59/x_5 + 3496/x_6$$

$$R = 0,759; F = 0,23; E(\%) = 590,99;$$

г) параболик боғланиш бўйича

$$y = -41,93 + 0,631x_1^2 - 0,947x_2^2 + -1,136x_3^2 - 0,794x_4^2 - 3,54x_5^2 + 26,52x_6^2$$

$$R = 0,53; F = -0,67; E(\%) = 4995,0;$$

д) даражали боғланиш бўйича

$$y = 7,369 \times x_1^{0,1978} \times x_2^{0,2732} \times x_3^{0,1356} \times x_4^{0,1773} \times x_5^{0,0742} \times x_6^{0,1065}$$

$$R = 0,995; F = 4696,44; E(\%) = 0,17.$$

Ҳосил қилинган регрессия тенгламалари воситасида 2000-2003 йиллар учун бюджетта солиқлар тушуми (млрд сўмда) прогноз қилинди (2-жадвал).

2-жадвал

Модел тури	Йиллар			
	2000	2001	2002	2003
Чизиқли	1375,922	1776,308	2218,839	2703,516
Логарифмик	531,725	545,449	556,630	566,025
Гиперболик	369,071	365,186	362,102	359,642
Параболик	4163,328	6349,083	9292,827	13152,900
Даражалик	767,120	951,749	1154,273	1374,584

Прогноз натижалари таҳлили шуни кўрсатадики, ишончли прогноз даражали регрессия тенгламаси орқали олинган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистоннинг иқтисодий йўналишлари. - Брюссел: Тасис, 2000.